

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 342.4/5

К.О. Закоморна,
кандидат юридичних наук, доцент

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ДИЗАЙНУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН

Узагальнено основні підходи до визначення ролі інституціонального фактора в демократичному транзиті. Виділено проблемні аспекти формування інституціонального дизайну конституційного простору постсоціалістичних країн. Встановлено інституції, які підтримують стабільний і послідовний конституційний розвиток посткомуністичних країн.

Ключові слова: демократичний транзит, інституціональний дизайн, конституційний простір, конституційний розвиток, постсоціалістичні країни.

Обобщены основные подходы к определению роли институционального фактора в демократическом транзите. Выделены проблемные аспекты формирования институционального дизайна конституционного пространства постсоциалистических стран. Установлены институции, поддерживающие стабильность и последовательность конституционного развития посткоммунистических стран.

Ключевые слова: демократический транзит, институциональный дизайн, конституционное пространство, конституционное развитие, постсоциалистические страны.

Basic approaches to the defining of the role of the institutional factor in the transition to democracy have been summarized. Problematic aspects of the institutional design formation of the constitutional space of postsocialist countries have been identified. Several institutions that support stability and consistency of the constitutional development of postcommunist countries have been considered.

Keywords: democratic transition, institutional design, tconstitutional space, constitutional development, postsocialist countries.

Одним із магістральних напрямів сучасних політологічних, правових та інших досліджень є аналіз поставоритарного розвитку. Зокрема, протягом останніх десятиріч особливу увагу зарубіжні та вітчизняні політологи (Г. Вайнштейн, Л. М. Герасіна, О. Г. Даніл'ян, Ю. Д. Древаль, А. Лейпхарт, А. Мазманян, О. В. Новакова, Д. Сарторі, А. Стефан) приділяють специфіці ходу демократичних трансформацій посткомуністичного простору. Причому поширеною є справедлива точка зору, відповідно до якої існують суттєві відмінності перебігу демократичного транзиту в постсоціалістичних країнах і колишніх авторитарних державах Південної Європи та Латинської Америки (В. Банс, С. Террі). Через це найбільш доцільним видається порівняння посткомуністичних країн між собою, оскільки такі компаративні дослідження висвітлюють оптимальне поєднання схожості й неоднаковості [1, с. 142–143].

У ході застосування порівняльного аналізу постають проблеми різноманітності національного перебігу демократичного транзиту в постсоціалістичних державах, який стартував у подібних умовах (Д. Горовіц, Х. Лінц, У. Проїсс, А. Пшеворський, Ф. Шміттер, С. Хантінгтон та ін.). Тому одним із центральних питань суспільних наук є встановлення вирішальних чинників або детермінант, які визначають багатоманітність шляхів і форм переходу від авторитаризму до демократії в цих країнах. Розбираючи вказані перехідні процеси, до ключових факторів, які зумовлюють варіативність демократичного транзиту, дослідники, як правило, відносять: потенціал соціального капіталу й культурного розмаїття (Д. Елстер, Б. Парех, У. Проїсс), економічний розвиток

і індустріалізацію, втручання іноземних учасників і міжнародного оточення, контекстуальні проблеми кожної окремої країни (С. Хантінгтон, С. Холмс), базові відмінності у соціальній структурі та рівень розвиненості громадянського суспільства (С.М. Ліпсет), правильний відбір нових політичних інституцій (А. Лейпхарт), ступінь впливу комуністичних державних інститутів (В. Банс).

Як не парадоксально, але й через двадцять років проблема вибору оптимальної інституціональної системи посткомуністичного суспільства все ще зберігатиме актуальність. Ця ситуація зумовлена тим, що в більшості постсоціалістичних країн демократія повністю не утвердилася, адже демократична консолідація пов'язана із проведенням глибоких реформ на всіх рівнях, зокрема і на конституційному. Так, вітчизняний політолог О.В. Новакова зауважує, що перед країнами з радянським минулим, що переживають період, коли стара легітимність зруйнована, а нова ще остаточно не сформувалася, постають складні завдання становлення нових демократичних інститутів влади, які повинні діяти в межах конституції, закону, і взаємно визнаних політичних правил поведінки [2].

У зв'язку з цим, метою статті є узагальнення існуючих поглядів щодо ролі інституціональних детермінант в демократичному транзиті, виділення проблемних аспектів формування інституціональної структури постсоціалістичного конституційного простору та визначення інституцій, які найбільшою мірою сприяють стабільному розвитку засад конституційного правління в посткомуністичних країнах.

У багатьох працях науковці акцентують увагу на ключовій ролі структури макрополітичних інститутів у справі просування демократії в посткомуністичному регіоні й обґрунтовують їх зворотній вплив на інші детермінанти демократичної консолідації [3, с. 123–124]. Зокрема, А. Лейпхарт вважає, що успішний пошук відповідних інституцій та добре розроблені політичні технології допоможуть подолати соціально-економічні проблеми [4, с. 94–95]. На значимості інституціонального компоненту наголошує й американський політолог З. Бжезинський, оскільки ця складова демократичного транзиту пронизує усі його стадії. У першій фазі “трансформації” відбуваються перетворення вищих структур політичної влади, успішність другої – “стабілізації” залежить від інституціонального забезпечення функціонування демократії (прийняття нової конституції, затвердження нової системи виборів), третя стадія (“консолідація”) передбачає стійке функціонування демократичних інститутів і процесів [1, с. 146]. Вітчизняні (Ю. Г. Барабаш, А. З. Георгіца, М. Ф. Орзіх, Ю. М. Тодика, А. О. Селіванов, В. М. Шаповал й ін.) і зарубіжні (Л. Гарлицький, А. М. Медушевський, М. Ф. Чудаков, А. Шайо та ін.) правники у своїх ґрунтовних компаративних дослідженнях переконливо доводять значення раціонального вибору конституційного дизайну для просування демократії в постсоціалістичних країнах. Зокрема, М.Ф. Орзіх виділяє конституційну юстицію як потужний засіб для досягнення цілей конституційної реформи, наголошучи, що значний потенціал конституційної юстиції обумовлений більшою мірою здатністю сформувати парадигму власної самосвідомості, аніж механістичним використанням аналогічних західних зразків [5, с. 109–115]. Отже, варто приєднатися до твердження, що при формуванні інституціонального механізму конституційного правопорядку постсоціалістичної держави необхідно правильно розмістити пріоритети ходу такого будівництва. Зазначимо основні з них.

По-перше, інституціональна конструкція результативного демократичного транзиту має передбачати запровадження засад конституціоналізму. Так, С. Хантінгтон зауважує, що система політичних інституцій повинна бути упорядкована таким чином, щоб забезпечити ефективне і відповідальне прийняття рішень та встановлювати перепони для надмірної концентрації повноважень у будь-якій гілці влади [6]. Британський політолог Р. Саква підкреслює, що суть справжнього конституціоналізму збігається з природою демократії, адже остання становить інструмент, який дозволяє зробити владу підвітною громадянам і іншим членам вільного суспільства [7, с. 63]. До основних принципів демократії Д. Сарторі відносить не тільки правління більшості, а й рівність, свободу, консенсус, примус, конкуренцію, плюралізм і конституційне правління [4, с. 16].

По-друге, першочерговим завданням розробників Основних законів є відпрацювання ефективного механізму взаємодії конституційних інституцій. Зокрема, Ю. Г. Барабаш зазначає, що переважно увага конституційних реформаторів концентрується на

встановленні нової системи вищих органів влади. У зв'язку з цим, консервація проблем, пов'язаних із недолугим конституюванням взаємовідносин між вищими владними інституціями, становить більшу загрозу для нормального розвитку державності, ніж періодична зміна конституційних приписів, що врегульовують ці питання [8, с. 190–191]. З ним солідарна професор Кельнського університету А. Нуссбергер, яка зауважує, що боротьба навколо розподілу повноважень між законодавчою й виконавчою гілками у Російській Федерації призвела до збройного зіткнення [9, с. 54]. Разом з тим, не можна не погодитися з точкою зору, що конструювання правил гри повинно передбачати певну напругу у взаєминах. На переконання Ю.Г. Барабаша, державно-правовий конфлікт спонукає владні інститути застосовувати механізми відповідального правління. Він же відзначає, що в західному конституціоналізмі особливу увагу приділяють лінії – “парламент – президент”, коли обидві інституції мають представницький характер і можуть при ухваленні певних рішень звертатися безпосередньо до народу як суб'єкта, що наділив їх владою [8, с. 48].

По-третє, при формуванні системи державних інституцій посткомуністичного суспільства варто спиратися на дві конкуруючі концепції факторів, які зумовлюють їх розвиток, запропоновані американськими політологами Б. Кроуфордом і А. Лейпхартом. Основу першої складає так званий “спадок минулого”, який висвітлює унікальний вплив “радянського” досвіду на сучасний характер посткомуністичних трансформацій суспільного життя [3, с. 123–124]. Підтвердженням наведеної точки зору є висновок А. Нуссбергер про те, що в системах, де колишні комуністичні лідери продовжують домінувати на політичній сцені, ідея “змін” ніколи не буде сприйматися серйозно [9, с. 63]. Друга концепція факторів розкриває провідну роль ліберальних інститутів у процесі становлення нових засад державного устрою. Варто приєднатися до твердження, що ці, на перший погляд, конкуруючі точки зору, лише в поєднанні дозволяють знайти всебічне пояснення змін, які виникають у ході демократичного транзиту [1, с. 142]. Синтез цих доктрин дозволить обрати альтернативні варіанти ліберальних інституцій, які найбільшою мірою втілюють компроміс між абстрактними моделлями й існуючими реаліями постсоціалістичного правового життя.

По-четверте, цілком справедливою є думка про те, що запровадження нехай навіть і ідеальних ліберальних інституцій повинно відбуватися зі зваженим розрахунком їх своєчасного введення та подальших перспектив стійкого функціонування [3, с. 125]. Так, учені звертають увагу на те, що звична для країн Західної Європи практика органів конституційної юрисдикції брати активну участь у політичному процесі (наприклад, перевірка Конституційною Радою Франції правильності результатів виборів глави держави) та їх формування під конкретний орган влади (зокрема, Федеральний Конституційний суд Німеччини обирається тільки Парламентом) на постсоціалістичному просторі може призвести до втрати легітимності конституційного контролю [3, с. 126; 8, с. 175]. Тому найдоцільнішим є певний набір орієнтирів, який ґрунтується на ставленні до інших співмірних країн, зокрема в тих випадках, коли таке порівняння можна застосувати для визначення орієнтиру “найкращої практики”. Для прикладу варто спиратися на універсальні стандарти проведення виборів або захисту громадянських прав [4, с. 53].

По-п'яте, не можна не погодитися з тим, що одним з головних ресурсів успішного розвитку демократичного устрою є внутрішня здатність суспільства до самоорганізації [3, с. 124]. У зв'язку з цим, при розробці інституціонального дизайну постсоціалістичного конституційного простору, у першу чергу, варто враховувати досвід функціонування таких ліберальних інститутів, які максимально сприяють розвитку необхідних громадянських цінностей. Для посткомуністичної держави ця проблема постає надзвичайно гостро, оскільки за радянського періоду в кращому випадку існували лише зародкові форми громадянського суспільства, а персоналізація суспільного життя призвела до неспроможності суспільних організацій відповідально взаємодіяти у встановлених інституційних рамках [1, с. 141]. У свою чергу, як слушно зауважує А. З. Георгіца, без зрілого громадянського суспільства неможлива побудова правової демократичної держави, оскільки саме соціально вільні громадяни здатні створити найбільш раціональні форми людського співжиття. Отже, вказує він, якщо громадянське суспільство виступає міцною опосередкованою ланкою між вільним індивідом і централізованою державною волею, то держава покликана протистояти реінтеграції, хаосу, кризі і забезпечувати

умови для реалізації прав і свобод автономної особи [10]. Зокрема, до інституціональних інструментів, які виступають сполучною ланкою між державою й суспільством, відносять консультативні ради різної спрямованості, які створюються при вищих органах влади із представників громадськості. Приміром, соціально-економічні ради не лише надають експертні послуги парламенту й уряду й координують їх діяльність, а й забезпечують здійснення громадського контролю за діяльністю державних інституцій, сприяють економічному, соціальному та технологічному розвитку країни й налагоджують взаємини між різними соціально-економічними групами суспільства [11, с. 133].

По-шосте, запроваджуючи нові політичні інституції, розробники основних законів постсоціалістичних країн повинні аналізувати їх спроможність підтримувати сталий і послідовний розвиток конституційного правопорядку. Так, у цьому сенсі А. Лейпхарт убаचाє дві основоположні альтернативи, перед якими опиняються творці нових демократичних конституцій, – це вибір виборчої системи і форми правління. Він пропонує знаходити такі конституційні проекти, які більшою мірою сприяють: а) знаходженню компромісу між різними прошарками суспільства; б) встановленню інструментарію поміркованої політики довготривалих перспектив, що спирається на широкий консенсус. На його думку, тип демократії, у якому втілено парламентську форму правління з пропорційною системою представництва, є найбільш привабливою моделлю для нових демократій, оскільки зараджує викоренню сприйняття керівництва як сильної авторитарної влади й утворенню плюралістичної політичної культури [12]. Його думку підтримує Х. Лінц, який доходить висновку, що в періоди переходу від одного режиму до іншого та за необхідності консолідації влади система парламентаризму видається доволі вдалою, адже, порівняно з президентським правлінням, виступає гарантом демократії, надає політичному процесу певної гнучкості й перспектив компромісу, тоді як для президентської моделі властива надмірна жорсткість [13]. Розглядаючи перебіг становлення засад конституційного правління в посткомуністичних державах, А. Нуссбергер також підкреслює більшу стійкість моделі парламентської демократії, адже, незважаючи на серйозні політичні протиріччя, вона рідше піддається змістовим змінам, ніж напівпрезидентські та президентські системи [9, с. 55]. На вагомій ролі парламентських інститутів і парламентаризму наголошують і вітчизняні науковці, зауважуючи, що це стрижнева інституціональна детермінанта кожної стадії демократичного транзиту – від проведення перших демократичних виборів і прийняття нової конституції, яка знаменує затвердження демократії, до встановлення ефективного механізму парламентаризму [14, с. 44].

Розглядаючи державні інституції на предмет їх спроможності підтримувати довгострокові проекти, які забезпечують консолідацію політичних сил, не можна не відзначити вагомий внесок органів конституційного контролю. Застосування органами конституційного контролю усього комплексу своїх прав сприяє збереженню збалансованості дій публічних установ на конституційному просторі. Так, угорський вчений і політичний діяч Л. Шольом, аналізуючи становлення демократії в постсоціалістичних країнах Східної Європи, підкреслює, що в трансформаційних умовах саме інститут конституційного контролю виявив здатність конституційними засобами вирішувати політичні конфлікти і згуртовувати суспільство навколо ідеї правової держави [15, с. 142]. Український конституціоналіст А.О. Селіванов справедливо наголошує, що завдяки функціонуванню конституційної юстиції відбувається узгодження інтересів суб'єктів конституційно-правових відносин і зміцнення конституційного ладу [16, с. 9].

По-сьоме, не існує універсальних рецептів вдалого інституціонального устрою, натомість у різних країнах припускаються схожих помилок. Тому завдання творців конституції полягає в створенні відповідного інституціонального механізму, який здатен запобігти стандартним прорахункам. Зокрема, як найбільш типові упущення, що призводять до інституціонального конфлікту та патових ситуацій у відносинах політичних механізмів, С. Хантінгтон називає: широке захоплення пропорційним представництвом при формуванні загального представницького органу; вибори глави держави і парламенту на основі різних виборчих принципів; наявність домінантної партійної системи. З метою уникнення вказаних недоліків, спираючись на попередні дослідження, С. Хантінгтон пропонує наступну інституціональну схему: парламентська форма правління, мажоритарна виборча та двопартійна системи [6].

По-восьме, не можна не погодитися з думкою, що позитивний і негативний досвід розбудови конституційних демократичних інститутів залежить не тільки від форми інститутів влади. Так, російський науковець Я. І. Ваславський зауважує, що важливе значення має символічна угода, або своєрідний консенсус з приводу існуючих інститутів й практик демократичного правління та рамок їх функціонування [17, с. 8–9]. Його думку розвиває і вітчизняний вчений Ю. Д. Древаль, який акцентує увагу на тому, що процес консолідації демократії має включати два обов'язкові компоненти: ціннісний (як досягнення консенсусу відносно визначення політичних процедур) та інституціональний (як утворення органів влади, в яких повноцінно представлені інтереси різних політичних сил) [14]. Залежність демократичного правління від добре розвинутої конституційної культури спостерігає й А. Нуссбергер, зазначаючи, що, якщо конституційні засади не відповідають існуючим у цій системі відносинам, думкам, цінностям, емоціям, інформації і досвіду, вони приречені на невдачу [9, с. 56].

Отже, на підставі викладеного вище можна дійти наступних висновків. Поряд із іншими чинниками, які визначають траєкторію демократичного транзиту, правильний вибір інституціонального дизайну конституційного простору є важливою детермінантою консолідації демократії в постсоціалістичних країнах. У процесі формування системи конституційних інститутів цих держав варто звернути увагу на такі обставини: 1) ідеологія конституціоналізму повинна зумовлювати форму і зміст інституціональної конструкції; 2) розробка ефективного механізму взаємодії конституційних інститутів забезпечує стабільність державного управління; 3) раціональний відбір інститутів, який ґрунтується на врахуванні спадку радянських часів, досвіду функціонування ліберальних установ і оптимальної практики роботи органів в подібних умовах, допоможе уникнути стандартних помилок, характерних для перехідного суспільства; 4) запровадження конституційних проєктів, спрямованих на встановлення довгострокових і компромісних взаємин держави і суспільства, гарантує стійкий і послідовний розвиток конституційного правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вайнштейн Г.* Посткоммунистическое развитие глазами западной политологии / Г. Вайнштейн // *Мировая экономика и международные отношения.* – 1997. – № 8. – С. 139–148.
2. *Новакова О.В.* Специфика демократического транзита в пострадянских странах / О.В. Новакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VSUNU/2010_3/Novakova.pdf.
3. *Мазманян А.* Выбор оптимальных институтов : взгляд на строительство демократии в постсоветских странах / А. Мазманян // *Сравнительное конституционное обозрение.* – 2007. – № 2 (59). – С. 122–128.
4. *Визначення і вимірювання демократії / За ред. Д. Бігема ; пер. з англ. Г. Хомченко.* – Львів : Літопис, 2005. – 318 с.
5. *Орзих М.* Современный конституционализм : цель и средства конституционной реформы в Украине / М. Орзих // *Юридический вестник.* – 2001. – № 3. – С. 109–115.
6. *Хантингтон С.* Будущее демократического процесса : от экспансии к консолидации / С. Хантингтон // *Мировая экономика и международные отношения.* – 1995. – № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://society.polbu.ru/political_science/ch79_all.html.
7. *Сава Р.* Подотчетность, конституционализм и некоторые модели власти в посткоммунистической России / Р. Сава // *Сравнительное конституционное обозрение.* – 2008. – № 2 (63). – С.63–79.
8. *Барабаш Ю.Г.* Державно-правові конфлікти на сучасному етапі державотворення конституційно-правовий аспект [Текст] : Дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02 / Ю.Г. Барабаш. – Харків, 2009. – 415 с.
9. *Нуссбергер А.* Ограничение президентской власти в посткоммунистических странах / А. Нуссбергер // *Сравнительное конституционное обозрение.* – 2008. – № 5 (66). – С. 53–68.
10. *Георгица А.З.* Теоретико-методологічні проблеми сучасного конституціоналізму : Наук. доповідь / А.З. Георгица. – Чернівці : Рута, 2002. – 41 с.
11. *Закоморна К.* Деякі аспекти функціонування соціально-економічних рад у зарубіжних країнах / К. Закоморна // *Вісник Академії правових наук України.* – 2008. – № 3 (54). – С. 129–133.
12. *Лейпхарт А.* Конституционные альтернативы для новых демократий / А. Лейпхарт // *Полис.* – 1995. – № 5. – С. 136–146 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com>.
13. *Линц Х.Дж.* Опасности президенства / Х. Дж. Линц // *Пределы власти.* – № 2.–3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old.russ.ru/antolog/preделы/2-3/dem31.htm>].
14. *Древаль Ю.Д.* До питання про теорію переходу від авторитаризму до демократії / Ю. Д. Древаль // *Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр.* – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2008. – № 2 (34). – С. 42–49.
15. *Sulyom L.* The role of Constitutional Courts in the transition to democracy. With special reference to Hungary / L. Sulyom // *International Sociology.* – 2003. – № Vol 18(1). – P. 133–161.
16. *Селіванов А.О.* Конституційна юрисдикція : поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади / А.О. Селіванов. – К. : Дім “Ін Юре”, 2008. – 120 с.
17. *Ваславский Я.И.* Конституционные условия для демократии : Сравнительный анализ : Монография / Я.И. Ваславский. – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 192 с.